

Földrajzi viszonyok és égtájmegnevezések a lappban

TÓTH Anikó Nikolett

1. Bevezetés

A finnugor nyelvekben a helyviszonyok kifejezésével foglalkozó kutatások elsősorban a helyjelölő esetragok, az irányhármasság és a névutók vizsgálatára irányulnak. Ugyanakkor a testrésznevek grammatikalizációja és azoknak a helyjelölésben betöltött szerepük kapcsán (vö. Sipócz 2003) már felmerül az igény az ilyen jellegű kifejezések módszeresebb és átfogóbb vizsgálatára. Úgy vélem, sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a helyre vonatkozó nyelvi kifejezések, kifejezésrendszerek kutatására, a helyjelölő terminusok kialakulásának szélesebb körű feldolgozására. Az égtájmegnevezések vizsgálata fontos részét alkotja a térbeli tájékozódás nyelvi leírásának. Ezeknek a kifejezéseknek szerepük van a téri megismerés és az egyes népek világszemléletének a vizsgálatában, illetve egy ilyen jellegű kérdéskör hozzájárulhat a téri gondolkodás és a nyelv viszonyával foglalkozó további kutatásokhoz.

Dolgozatom tárgya az égtájnevek kialakulásának vizsgálata, és az ilyen típusú irányjelölő kifejezések összegyűjtése, rendszerezése a lapp nyelvben. A téma – azonkívül, hogy sok érdekességet és kultúrtörténeti adalékot foglal magában – lényeges ismeretelméleti kérdéseket és problémaköröket is érint. Többek között olyan „látszólagos logikátlanságokkal” kell számolni a lapp égtájnevek rendszerében, hogy egy égtájnév több égtájat jelöl (vö. lapp *orja* ~ *oarji* 'észak; nyugat; északnyugat; délnyugat'), valamint egy adott égtáj megnevezésére több kifejezés is használatos, ami a másodlagos égtájnevek-nél már-már súlyos következetlenségekhez vezet. Ugyanakkor ezeknek a szavaknak az etimológiája gyakran bizonytalan, az eddigi kutatások nem tudnak választ adni arra, mi lehet az eredeti jelentésük (vö. FU **luwe*). Az elnevezési módok feltérképezése segít a jelentés rekonstrukciójában, melyek javarészt csak egy ilyen rendszerben válnak érthetővé.

A vizsgálat során kiderült, hogy ezeknek a szavaknak nagy szerepük volt a beszélő számára önmaga és a környezete viszonyának meghatározása so-

rán. Az etimológiai vizsgálatok segítségével az ezekhez az elnevezésekhez kapcsolódó kifejezések, összetételek is érthetővé válnak.

Egy szó nem csak égtájat jelölhet. További jelentései az égtájnevek kialakása szempontjából két részre oszthatók: a már helyjelölő, irányjelölő értelemben is használt általános fogalmi jelentés > égtájnév > általános fogalmi (többlet)jelentés, mely már az égtáj földrajzi viszonyaihoz fűződik és érintkezésen alapuló névátvitel eredménye (vö. pl. m. *kelet*: jelentéstapadással keletkezett a *napkelet* utótagjából, eredeti jelentése 'a nap felkelése', névátvitellel jött létre a 'nap felkelésének iránya, helye' >'az az égtáj, amerre a Nap felkel' > 'Közép-Európától keletre lévő területek, főként Ázsia mérsékelt és meleg égövi része', TESz. 2/432a).

Mivel a dolgozat tartalmi részét nem érinti, nem kívánok reflektálni arra a kérdésre, hogy lapp nyelvekről vagy nyelvjárásokról beszélünk-e. Úgy gondolom ez egy sokkal összetettebb probléma annál, hogy jelen dolgozat foglalkozzon vele. Jómagam a „hagyomány elvét” követem, miszerint lapp nyelvről és annak nyelvjárásairól beszélünk. A nyelvjárások felosztására, elnevezésére több nézet is létezik. A továbbiakban mind a csoportosításokban, mind a rövidítésekben a Keresztes László és Lars-Gunnar Larsson szerkesztésében készülő lapp etimológiai szótár szempontjait veszem figyelembe, terminológiai következetességre törekedve.

2. A téri érzékelés kognitív nyelvészeti szempontból

Az égtájnevek vizsgálatát tágabb keretben mindenképp a helyjelölő kifejezésekkel foglalkozó kutatásokhoz kell sorolni, ugyanakkor a végbemenő grammatikalizáció és jelentésváltozás összetettebb kutatást igényel. Az eddigi kutatások szempontjai főleg etimológiai vizsgálatok, melyek az egyes szemantikai csoportok meghatározásához kapcsolódtak. Az 1980-as évektől előtérbe kerül a téri megnevezések vizsgálata a kognitív nyelvészetben, azonban az ilyen módon felmerült új kutatási lehetőségek még nem jelentek meg a finnugrisztika e területén. Úgy gondolom, ennek a szemléletnek a bevonása a vizsgálatba több jelenség megértéséhez hozzájárul, illetve fontosnak tartom a jelentés rekonstrukciója felőli megközelítést, aminek alapján szintén lényeges eredményekre juthatunk.

A téri tájékozódás nyelvi szinten való megjelenésével és az ember önmagához való téri meghatározásával a kognitív nyelvészeti kutatások foglalkoznak behatóbban. A kognitív nyelvészek a nyelvet az emberi megismerés felől közelítik meg, mely szerint a nyelv elsősorban reprezentációs rendszer, melynek segítségével az észlelt világot nyelvenként másként értelmezzük (Bańcerowski 1999: 81). Az emberi nyelv eszerint a külső világunknak le-

képezéseként jelenik meg, ilyen értelemben a világot kontextusként kell értelmezni és a beszélőt ebben kell elhelyezni.

„Az ábrázolás egyik fontos aspektusa a perspektíva (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva” (Bańczrowski 2003: 200). Azonban a téri megismerés nyelvi leírása különbözik az egyes nyelvekben, aminek az oka a különböző látásmódokban keresendő. A szakirodalom különböző kifejezéseket használ erre a fogalomra: nézőpont, perspektíva, szemszög, látásmód. Két dolog közötti viszony nyelvi leírásakor azonban különböző nézőpontokat választhatunk. A leírás, ezáltal a nyelvi kifejezés attól függ, milyen kiindulópontot használunk az adott viszonyok leírásakor. Levelt (2003: 130–133) három nézőpontot/referenciakeretet határoz meg:

a) A **deiktikus** nézőpont olyan háromhelyű reláció, amelynek a kiindulópontja a beszélő, aki saját szemszögéből írja le az adott viszonyt, míg az intrinzikus és az abszolút nézőpont mindig olyan kéthelyű relációkat eredményez, amelyek csak a referenst, a céltárgyat és a relátumot, a viszonyítási tárgyat kapcsolják össze.

b) Az **intrinzikus** referenciakeret esetében a dolgok saját tengelyét vesszük tekintetbe, vagyis valamit a tárgyhoz viszonyítva írunk le.

c) Az **abszolút** referenciakeret a szemlélőtől független (egyezményes) keret alkalmazása, ide sorolják a gravitáció leírását vagy az égtájakat.

A kognitív nyelvtan langackeri változata szerint helyeken általában olyan területeket értünk, melyeket tereptárgyak vagy viszonyítási tárgyak foglalnak el. Mindenféle tárgy (önmagunkat is beleértve) ezeken helyezkedik el. „Az útvonalak pedig olyan pályák, amelyek mentén az egyik helytől a másikig való haladásunk során utat teszünk meg. Az ilyen módon leírt utak egyik csoportja a föld tengely-szerkezetén alapul” (Jackendoff–Landau 1993: 217–265). Ezek a terminusok adják meg az olyan környezet által orientált irányokat, mint például a LE, FEL, valamint az ÉSZAK, DÉL, KELET és NYUGAT. Az égtájmegnevezések legfőbb jellegzetessége, hogy a nyelvben kifejezett téri viszonyok leírása sokszor geometriai sajátosságokon alapul.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy mennyiben lehet döntő szerepe a nézőpontválasztásnak az égtájnevek kialakulása során? Az égtájakat, mint irányokat a téri megismeréssel foglalkozó tanulmányok az abszolút referenciakerethez sorolják, miszerint a térérzékelés kéthelyű relációba illeszkedik bele és ebben a beszélő helye nem játszik szerepet. Azonban fontos megjegyezni, hogy az égtájnevek kialakulása során a deiktikus nézőpont a meghatározó, és az égtájneveknek ez a jellemzője segíthet a jelenség megértésében.

3. Égtájak és égtájmegnevezések

Az égtájnevek kialakulása során megfigyelhető, hogy sokszor az egyes irányok nem egyforma fontosságúak a beszélőközösség számára. Ezt egyrészt a földrajzi viszonyok, illetve a kultúrák közötti eltérések befolyásolhatják, illetve számottevő hatással van a rendszerre, hogy a négy fő égtáj megléte gyakori, de nem szükségszerű. Amint az alábbi táblázat is mutatja (Brown 1983: 143) a K–Ny-i irány eredetileg gyakoribb és sokkal nagyobb szerepet játszott az egyes népek életében, mint a manapság gyakrabban használt, illetve a földrajzi terminológiában is relevánsabb É–D-i irány. A táblázat számai az egyes égtájak megnevezését tükrözik, melyet Brown 127 nyelvben vizsgált. Mindezek az adatok arról tanúskodnak, hogy nem feltétlenül van meg mind a négy fő égtáj az egyes nyelvekben, de ha igen, akkor az leggyakrabban a KELET és NYUGAT.

KELET	NYUGAT	DÉL	ÉSZAK	nyelvek száma
0	0	0	0	18
2	0	0	0	2
0	0	1	0	1
0	0	0	1	1
12	12	0	0	12
1	0	0	1	1
0	0	2	2	2
5	5	5	0	5
2	2	0	2	2
1	0	1	1	1
0	1	1	1	1
81	81	81	81	81
104	101	91	89	127

4. Az égtájnevek kialakulásának folyamata

A lapp égtájnevek rendszerének a vizsgálata során az egyik legfontosabb kérdés az, hogy mikortól beszélhetünk égtájnevekről. Nehéz megállapítani, mikor kezdte az ember használni az égtájakat a tájékozódásban. A kérdés eldöntésében az iránytű feltalálása is segítségünkre van. A kínai krónikák Huang-ti (Kuvang-ti) császárt az iránytű feltalálójaként említik, Kr. e. 2698-ban. Európában először a normannok alkalmazták az iránytűt: a Grönlandba, illetve New Foundlandba vezető tengeri utazásaik során (Kr. u. 800–1000) használhatták, bár erről nem maradt írott tanúbizonyság. Valódi elterjedése

csak a középkor vége felé (1100–1400) történik, valószínűleg arab tengerészek közvetítésével. Az iránytű megléte jelzi az égtájnevek abszolút referenciakeretbe tartozását, kialakult elvont jelentésük. A tájékozódás azonban nem játszott egyforma szerepet az egyes népek életében, érthető módon elsősorban a hajózó népeknél volt fontos az irányok pontos megnevezése. Más hagyományokon alapuló kultúráknál később vált szükségessé az égtájak elnevezése, sőt, egyes nyelvekben ma sem találunk szót az égtájakra.

Az égtájakhoz a mitikus világképben különféle dolgok, tulajdonság tarthatnak. A finnugor népek hiedelmeinek, babonáinak, szokásainak rendszeres összeállítása, a módszeres kutatás a mainál jóval többretű, változatosabb képet tárhat elénk (Sz. Kispál 1950: 204). Általános fölfogás, hogy a jó szellemeket kelet vagy dél, a rosszakat észak vagy nyugat felé fordulva tisztelik, illetve meghatározott a holtak eltemetésének iránya: észak-déli vagy kelet-nyugati, úgy hogy a halott arccal a kelő vagy a delelő nap felől legyen (Sz. Kispál 1950: 205).

Az égtájnevek irányjelölő értelemben használt szavakból keletkeznek, melyekkel a beszélő önmagát „helyezte el” a világban, a környezetéhez képest. Azonban kérdés, hogy ez a fajta etnocentrikus látásmód hogyan tükröződik a mai égtájnevekben. Erre a kialakulás folyamata ad választ: a kezdeti differenciált irányjelölő szavakból melyek váltak az eredeti jelentés elhomályosulásával elvont iránynevekké.

A kognitív nyelvészeti kutatások az alábbi rendszert mutatják a téri tájékozódással kapcsolatban. Etimonok a következők lehetnek: testrésznevek, viszonyító pontok, a Nap és a szél megnevezései (Heine 1997: 62–65). Az ezek jelentésváltozása során keletkezett kifejezések a deiktikus, a viszonyító és a kardinális orientáció körébe tartoznak. A kardinális vagy abszolút tájékozódás során a megfigyelő pozíciója irreleváns (ilyen az égtájak szerinti tájolás), de ezek kialakulásához a következő folyamatnak kell végbemennie: etimon > deiktikus orientáció > viszonyító orientáció > kardinális orientáció (Heine 1997: 58).

Brown tanulmányában az etimonok gyakorisága alapján a következő listát állította fel: viszonyítási pontokból vagy testrésznevekből keletkezett helyjelölő szavak (melyekből előbb a deiktikus, majd ezekből a kardinális irányok keletkeznek), valamint a Nap és a szelek mint további kiindulási pontok (Brown 1983: 135–136). Az alábbi számok ezek megvalósulásait mutatják az általa vizsgált nyelvekben:

	NY	K	É	D	Összesen
Nap	59	58	1	13	131
egyéb égitestek			2		2
sötétség vagy éjféli			4		4
szelek			17	4	21
időjárási körülmények		1			1
'fel'	5	3	6	2	16
'le'	1	3	2	7	13
'elől'		4			4
'hátral'	3	1		1	5
'jobbra'		1	1	2	4
'balra'			3	1	4
'folyásiránnyal szembeni'		1	1	2	4
'folyásirány szerinti'			1	3	4
környezeti-specifikus vonások	2	1	5	5	13
egyéb				3	3
Összesen:	70	73	43	43	229

4. A szakirodalomban megjelenő csoportosítási lehetőségek

Morfológiai felépítésük alapján Beöthy (1967: 196–198) megkülönbözteti a suffixum nélküli, a suffixummal vagy összetételben szereplő kifejezéseket. Tanulságos a többjelentésű égtájnevek szinonímiát és poliszemiát elkülönítő táblázata, ugyanakkor a jelenség okát nem tudja meghatározni.

A szinoníma megléte az égtájnevek esetén önmagában következtetés, hiszen az égtájnevek két irányjelölő rendszerének megléte a pontos tájékozódás elengedhetetlen része és egy égtájra több szó használata indokolatlan. Antila kutatása alapján az 'észak' a finn nyelvjárásokban 39 különböző szóval adathozható: *pohja, pohjoinen, päivätön pohjoinen, suora pohjoinen, rautta-, pää-, vanha-, korkea-, kaarna-, keski-, peräpohjoinen, tyvipäivä, pohja(n)maa, pohjola, kotiperä, kotasola, ylös, kylmäpuoli, kylmäsiija, kylmäperä, kuivaperä, pakkasenpuoli, varjonpuoli, kuivapuoli, pimeäpuoli, pilvistö puoli, hallanloukko, katve, turja, päivätön Lappi, leivätön Lappi, kotaveräjä, veräjäisovi, lintu, linnunnenä, halkipohjoinen, emäpohjoinen, emintimä, reuhkaetelä* (idézi Beöthy 1967: 55–66). A szinonim kifejezések elsősorban a népköltészet és a szépirodalmi nyelvben használatosak, ezek később keletkezett formák, erre utal az összetételek alapszava (*pohja*). Itt is az égtájnevek kialakulásának fő jellemzőjével találkozunk: önmagunk elhelyezése a világban leginkább metaforikus névadás útján történik. Érdemes lenne ezeket az elnevezéseket a metaforakutatás szempontjából is megvizsgálni.

Félreérthetőséghez mégis a poliszémia vezet, mikor egy szóalak több jelentésben él, esetünkben több égtájra is vonatkoztatható. Beöthy (1967) a következő példákat hozza: m. *észak* 'észak; dél'; fi. *meri* 'kelet; dél; nyugat; délnyugat és északnyugat'; fi. *lintu* 'észak; dél; délkelet; délnyugat'; lp. *nuortá* 'észak; északkelet; kelet; délkelet; dél'; *oarje* 'dél; délnyugat; nyugat; északnyugat; észak'. Nem említi, hogy egy adott égtájnév nyelvenként milyen eltéréseket mutat, melyet leginkább a FU **ede*- mai alakjai és jelentései kapcsán figyelhetünk meg (SKES 1/41): fi. *etelä* 'dél'; votj. *etel* 'dél; nyugat'; észt *edel* 'délnyugat'; lív *jedal* 'dél'; inkeri *ettälä* 'dél; délnyugat' (Nirvi 37a).

5. A lapp égtájnevek kialakulása

A lapp nyelvben az égtájnevek eredetüket tekintve lehetnek alapnyelvi szavak, skandináv jövevényszavak, illetve belső keletkezésű, összetett szavak. A mellékvilágtájak megnevezéseiben jól elkülöníthető a skandináv nyelvek, illetve a finn hatása. Dolgozatomban a meglévő szótárak alapján összegyűjtött égtájneveket vizsgálom, feltüntetve a nyelvjárási eltéréseket, illetve a különböző elnevezési típusokat és használatbeli eltéréseket.

A lapp nyelv égtájneveinek rendszerezése több szempontból is problémát vehet fel. A nyelvjárások közötti eltérés olyan mértékű, hogy együttes tárgyalásuk esetén elengedhetetlen a különböző kifejezések elkülönítése. Továbbá egy adott alak több irányt is jelölhet, éppen ezért égtájankénti besorolása is félrevezető lehet. Ugyanakkor úgy gondolom, az utóbbi csoportosítás ad leginkább átfogó képet az égtájnevek kialakulásáról. Az eltérő jelentések esetén mindegyik égtájnál jelölöm az ilyen alakokat.

Az égtájnevek vizsgálatakor a következő szempontokat alkalmaztam:

– A szócikkek elején a meglévő nyelvjárási alakokat az alábbi sorrend szerint tüntetem fel: déli, umei, lulei, északi, inari, kolta és kildini, azaz a lappok által lakott terület szerint haladok délnyugatról északkelet felé (ez a haladási irány az alakváltozatokra és jelentésbeli eltérésekre is sokszor magyarázatul szolgál).

– A lapp nyelvjárások jelölésekor Keresztes és Larsson készülő etimológiai szótárának rövidítéseit használom.¹ Az északi nyelvjárás kettéosztása, mely a táblázatokban szerepel, ugyanakkor azért szükséges, mert két égtájnévrendszer alakult ki, ezek terület szerint is elkülöníthetőek norvégiai és svédországi részre.

¹ E = keleti lapp: kolta (latin betűs), kildini (cirill betűs); I = inari lapp (Finnország); L = lulei lapp; N = északi lapp (Svédország és Norvégia); S = déli lapp (Közép-Norvégia és Kelet-Svédország); U = umei lapp (Svédország).

– A lapp égtájnevek vizsgálata során a következő szótárakat használtam fel: déli nyelvjárás: Gustav Hasselbrink (1981–1985), Knut Bergsland–Lajla Mattsson Magga (1993); umei nyelvjárás: Wolfgang Schlachter (1958); lulei nyelvjárás: Harald Grundström (1946–1954); északi nyelvjárás: Konrad Nielsen (1932–1938), Pekka Sammallahti (1989, 1993); inari nyelvjárás: Erkki Itkonen (1986–1989, 1991), Pekka Sammallahti–Matti Morottaja (1993); kolta nyelvjárás: T. I. Itkonen (1958), Jouni Mosnikoff–Pekka Sammallahti (1991); Pekka Sammallahti–Jouni Mosnikoff (1988), kildini nyelvjárás: R. D. Kurucs (1985).

A továbbiakban azokkal a szavakkal foglalkozom részletesebben, melyek több égtájat is jelölhetnek a lapp nyelvben. (Az 'észak' és 'dél' jelentésű szavakról bővebben lásd Tóth 2009: 121–132.)

davvi 'észak; (Svédó.) nyugat' (Sammallahti 1989: 100)

– 'észak': N *dâvve* (Nielsen I/502); I *tauve* 'észak, északi szél; nyílt vízfelület' (Itkonen 4865.); I *tave* (Sammallahti–Morottaja 100); E *tâ'vv* (Mosnikoff–Sammallahti 122); *таввял* (Kurucs 341); összetételekben: N *davvenuorti* (Sammallahti 1989: 100); I *tauvenuorttii* (Itkonen 2881: 2.; 4865.), *tavenuo'rttii* (Sammallahti–Morottaja 100); E *tâ'vvnũõrti* (Sammallahti–Mosnikoff 44) = észak + kelet;

– 'nyugat': N *davvi* 'nyugat' (Sammallahti 1989: 100); N *davádat* 'északi, nyugati szél' (Sammallahti 1989: 99), *tâvâdâgk* nyugat; észak' (Lagercrantz 7677: 4.); összetételekben: N *davveoarji* ~ *oarjedavvi* (Sammallahti 1993: 100, 347); N *davveviesttar* (Sammallahti 1993: 347); I *tauveviesttar* (Itkonen 2881: 2.; 5520.) = észak + nyugat.

Égtájjelölő funkciója a domborzati viszonyokon alapuló irányjelölés alapján fejlődhetett ki. Az 'alacsony, mély' > 'észak' jelentésváltozás oka, hogy északon van a tenger, a felszín arra lejt. Az északi lapp nyelvjárásban Lagercrantz magyarázata alapján a *davvi* 'a fjordoktól eltávolodva, a nyílt tengerre mutató' jelentéssel azonosítható. – A szó finnugor eredetű, vö. FU **tiwä* 'mély' (SKES 1150–1151; UEW 525–526; Lehtiranta 1216; SSA 3: 233). (Az UEW szerint eredetileg 'csendes, nyugodt víz' lehetett, ebből alakult a FV korban a 'mély' jelentés.)

nuorta ~ nuorti 'kelet; (Svédó.) észak' (Sammallahti 1989: 327)

– 'kelet': N *nuor'te* 'kelet, délkelet (is)' (Nielsen III/136); I *nuortta-* 'kelet-' (E. Itkonen 2881.), *nuor'ttâ* (Sammallahti–Morottaja 61); E *nuõrti* (Mosnikoff–Sammallahti 76), *nyppm* (Kurucs 218); összetételekben: N *davvenuorti* (Sammallahti 1993: 308); I *tauvenuorttii* (Itkonen 2881: 2.; 4865.); *tavenuo'rttii* (Sammallahti–Morottaja 100); E *tâ'vvnũõrti* (Sammallahti–

- ti–Mosnikoff 44) = észak + kelet; N *máttannuorti* (Sammallahti 1989: 285); I *maaddanuorttii* (Itkonen 2364: 11); *madanuorttii* (Itkonen 2881: 2) = dél + kelet; N *nuortalulli* (Sammallahti 1993: 282) = kelet + dél;
- 'észak': S *nuorte* 'észak' (Hasselbrink 3/1022), *noerhte* (Bergsland–Magga 215); U *nuor'ta* (Schlachter 103b), L *nuor'htē* (Grundström 648); összetételben: N *nô·r·vĕä:št^a* (Lagercrantz 4235.) = észak + nyugat; *nôr-owst^A* (Lagercrantz 4231) = észak + kelet;
- 'északkelet': L *nuor'htan* (Grundström 648);
- 'délkelet': N *nuorte* (Nielsen III/136), ebben a jelentésben csak a legkeletibb polmaki nyelvjárásban volt meg;
- 'dél': E (Ter) *nirtte* (Qvigstad 248).

A lapp nyelvjárásokba a skandinávból került: sv. *nor-*, *norr(e)* (< **nordr*), *nord*, norv. *nord* < ónorv. *nordr* 'északi irány', valószínűleg már égtájnévként (vö. Hellquist 704; Falk–Torp 770–771; Lehtiranta 747). Ugyancsak 'északkelet' jelentésben használatos: N *nqwrán* (Nielsen III/124); *novrrá-* (Sammallahti 1989: 325; Lagercrantz 4214.). A ritkábban használatos szó minden bizonnyal újabb jövevényszó, feltehetően a norvégból: < *nord* [nu:r] (vö. feljebb). A *t-t* tartalmazó szavak viszont régebbi átvételek. Eredeti jelentése nem volt hatással a lapp égtájnevek rendszerére, ezáltal azonban konkrét irányhoz nem volt köthető, így több égtáj jelölésére is használni kezdték. A poliszémia azáltal magyarázható, hogy jelentése bizonytalanabb lehetett a beszélők számára, szemben azokkal az égtájnevekkel, melyek jelentése a lapp nyelv önálló életében alakult ki. Ezt támasztja alá, hogy ez a szóalak szerepel a legtöbb jelentésben.

- lulli*** 'dél, (Svédó.) kelet' (Sammallahti 1989: 271)
- 'dél': N *lulle* (Nielsen II/570-571; Sammallahti 1993: 239); összetételben: N *oarjelulli* (Sammallahti 1989: 335) = nyugat + dél = délnyugat;
- 'kelet': S *luuylie* (Lagercrantz 1926: 80); *luvlie-* (Bergsland–Magga 176), U *lüllè-* (Schlachter 91a), L *lulle* (Grundström 434); összetételekben: N *nuortalulli* (Sammallahti 1993: 308) = észak + kelet; N *oarjelulli* (Sammallahti 1989: 335) = dél + kelet.

Ugyanebből a szótöbblől származhatnak a következő, égtájat jelentő határozószavak is (Bergsland 1994: 135): N *luk'sa* (csak Kautokeino: Nielsen II/569), *luksa* 'délre, keletre' (Sammallahti 1989: 270); S *lokse*, *lokse* 'keletre' (Bergsland–Magga 175), U *luksa* 'keletre' (Schlachter 88a); L *luksa* (Grundström 433); összetételekben: *luksa-nuor'tas* 'keletre', *luksa-årjās*

'délkeletre' (Lagercrantz 3572.) Ezek a formák a *lulli* főként 'kelet' jelentésű szótó illativusi alakjai.

A szó alapja FU a **lõ* 'lent' > *lu-*: *lulle* ~ *lule-* 'le, lent', amelyből a 'dél' jelentés később alakult ki. A kutatók bizonytalannak veszik a két jelentés összekapcsolását (UEW 255–256; 258). Valószínűleg a folyó fő folyási irányára vagy annak alsó folyására utalhatott. Az égtájmegnevezés a folyási iránnyal lehetett összefüggésben, ez az elnevezési mód más nyelvek esetében is megfigyelhető. Az északi nyelvjárásban 'dél' jelentésben való használata az eltérő földrajzi viszonyok alapján magyarázható. (Vö. Collinder 1977: 96; Lagercrantz 1926: 80.)

oarji 'nyugat, (Svédó.) dél' (Sammallahti 1989: 335)

- 'nyugat': N *oarje* (Nielsen III/170); (Sammallahti 1989: 335); E *вуэрьял* (Kurucs 63); összetételekben: N *davveoarji*; *oarjedavvi* (Sammallahti 1993: 347) = észak + nyugat; dél + nyugat;
- 'dél': S *åarjel-* 'dél-, déli' (Bergsland–Magga 360), U *årje* (Schlachter 159b), L *årjätj* (Grundström 1510); összetételekben: N *oarjelulli* (Sammallahti 1989: 335) = dél + kelet; N *oarjelulli* (Sammallahti 1989: 335) = dél + nyugat;
- 'délnyugat': E *vuärjjal* (Mosnikoff–Sammallahti 146);
- 'délkelet': N *oarje* (Nielsen III/170); I *oarji* (Itkonen 2944.), I *oarjil* (Itkonen 2881: 2).

A szó a finn-permi **orja* 'szolga, rabszolga' szóra vezethető vissza (a szó megtalálható a mai finn-permi nyelvekben 'rabszolga; szolgáló' jelentésben). Az égtájjal kapcsolatos jelentés később, a lapp nyelv önálló életében alakulhatott ki. Az égtájnév kialakulását a lapp nyelvben bekövetkezett szemantikai változás mutatja: a lulei nyelvjárás *årjēl* szavának jelentése 'délről jött ember', ember délről'. Az irány (majd később az égtáj) és a szó eredeti jelentése közötti összefüggés földrajzi okokkal magyarázható, tekintve, hogy a Skandináv-félsziget északi részén élő népekhez idegenek csak déli irányból jöhettek. (Vö. SKES 437–438; UEW 721; Lehtiranta 843; SSA 2: 271.)

6. Az égtájnevek rendszere a lapp nyelvben

Egy perifériára szorult, szélsőséges természeti körülmények között élő nép égtájnévrendszerében a környezeti adottságokon alapuló megnevezések dominálnak. Ilyen például a finn-volgai alapnyelvre visszavezethető 'mély' jelentésben szereplő **tiwä* szóalak, amely a legészakibb lapp nyelvjárásokban 'észak' jelentésben él, és a nyílt tengert, a tengerpart irányát jelölték ve-

le. Fontossá válnak a domborzati viszonyok és az ehhez képest való elhelyezkedésük.

	ÉSZAK	KELET	DÉL	NYUGAT
domborzat	<i>davvi</i>	–	<i>máddi</i>	<i>davvi</i>
környezeti hatások	–	–	<i>oarji</i>	<i>oarji</i>
'fel'				<i>jillie</i>
'le'	–	<i>lulli</i>	<i>lulli</i>	–

A lapp nyelvben fontossá vált a DÉL, ennek az iránynak a kifejezése történik az egyik legtöbb szóalakkal. A DÉL fontossága földrajzi szempontból is érthető a Skandináv-félsziget északi részén élő lappok számára

A nyelvjárásokban is megfigyelhető, hogy sokkal több égtájnevet használnak, mint az irodalmi nyelvváltozat, és az irányok meghatározása is fontosabb számukra. Ezek alapján úgy vélem, hogy a lappoknál az irányok rendszere, elnevezései kezdetben folyamatosan változhattak mindaddig, amíg konkrét jelentésében is és átvitt értelemben is használták ezeket a szavakat. Az irányokat a lappok a természeti viszonyok alapján határozták meg, de mivel folyamatosan vándoroltak, így a környezeti adottságok is mindig mások voltak, emiatt új elnevezések születtek. Ez a rendszer a vándorlások során folyamatosan megváltozhatott, ami több esetben poliszémiához vezetett.

Irodalom és források

- Antila, Saara 1952: Ilmansuuntien nimityksistä suomen murteissa. Helsinki (diplomamunka).
- Bañcerowski, Janusz 1999: A kognitív nyelvészet alapelvei. Nyr 123: 78–87.
- Bañcerowski, Janusz 2003: Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. Nyr. 127: 196–206.
- Beöthy Erzsébet 1967: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen. Bloomington, The Hague, Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 84.
- Bergsland, Knut 1994: Sydsamisk grammatikk. Davvi Girji o. s. Karasjok.
- Bergsland, Knut–Magga, Lajla Mattson 1993: Åarjelsaemien–daaroen baakoegærja. Sydsamisk–norsk ordbok. Oslo.
- Brown, Cecil 1983: Where do Cardinal Direction Terms Come From? *Anthropological Linguistics* 25/2: 121–161.
- Collinder, Björn 1977: Fenno–Ugric Vocabulary. An Etimological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg.

- ÉrtSz. = A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I–VII. (szerk. Bárczi Géza–Országh László) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978–1980.
- Falk, Hjalmar Sejersted–Torp, Alf 1910: Norwegisch–dänisches etymologisches Wörterbuch. Gemanische Bibliothek. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Grundström, Harald 1946–1954: Lulelappisches Wörterbuch I–IV. Auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinderns und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:1. A.–B. Lundequistska bokhandeln, Uppsala, Einar Munksgaard, København.
- Hasselbrink, Gustav 1981–1985: Südlappisches Wörterbuch I–III. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C: 4. AB Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- Heine, Bernd 1997: Cognitive Foundations of Grammar. Oxford University Press, New York–Oxford. 35–65
- Itkonen, Erkki 1960: Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. (Hilfsmittel für das Studium der finnischugrischen Sprachen. VII). Helsinki.
- Itkonen, Erkki 1986–1989, 1991: Inarilappisches Wörterbuch I–IV. Herausgegeben von Erkki Itkonen, unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica Societatis Fenno–Ugricae XX, 1–4. Suomalais–Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, T. I. 1958: Koltan– ja kuolanlapin sanakirja – Wörterbuch des Koltan- und Kolalappischen von T. I. Itkonen. I–II. Lexica Societatis Fenno–ugrica XV. Suomalais–Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Jackendoff, Ray–Landau, Barbara 1993: „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. Behavioral and Brain Sciences 16: 217–265.
- Sz. Kispál Magdolna 1944–1948: Világtájak nevei az ugor nyelvekben I. NyK. 52: 50–56.
- Sz. Kispál Magdolna 1949: Világtájak nevei az ugor nyelvekben II. NyK. 52: 130–136.
- Sz. Kispál Magdolna 1950: Világtájak nevei az ugor nyelvekben III. NyK. 52: 185–207.
- Keresztes László–Lars-Gunnar, Larsson 2004: Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In Permiék, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Uralisztikai Tanulmányok 14. Budapest. 118–124.
- Kluge, Friedrich 1967: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Walter der Gruyter. Berlin.

- Korhonen, Olavi 1973: Sádnigir'ji sámigielas–ruotagillii, ruotagielas–sámigillii. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok. Sámiid Álbmutallaskuv'la Jákkamákkis, Uppsala.
- Korhonen, Olavi 1979: Bákkogir'je: julevusámes dárrui, dáros julevusábmaí. Lulesamisk svensk–svensk lulesamisk ordbok. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Kurucs, R. D. 1985: P. Д. Куруч, Саамско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- Lagercrantz, Eliel 1926: Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen. Oslo.
- Lagercrantz, Eliel 1939: Lappischer Wortschatz. I–II. Lexica Societatis Fennougricae VI., Suomalais–Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lehtiranta, Juhani 1989: Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu 200. Suomalais–Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Levelt, Willem J. M. 2003: Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban. In: A téri megismerés és a nyelv (szerk. Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsomány Mihály–Pléh Csaba). Gondolat Kiadói Kör, Budapest. 129–144.
- Lukkari, Pekka 1977: Saamelais–suomalainen sanakirja. Lapin Sivistysseuran Julkaisuja 37. Helsinki.
- Mosnikoff, Jouni–Sammallahti, Pekka 1988: U'cc sääm-lää'dd sää'nnkeârjâž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Painopuoti, Vantaa.
- Nielsen, Konrad 1932–1938: Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino av Konrad Nielsen. I–III. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: skrifter XVII, 1–3. Oslo.
- Nielsen–Nesheim 1962: Lappisk Ordbok – Lapp Dictionary. V. Oslo.
- Nirvi, Ruben Erik 1971: Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fennougricae XVIII, Suomalais–ugrilainen Seura, Helsinki.
- Qvigstad, J. K. 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania Videnskabs–Selskabs Forhandling. No.1.
- Sammallahti, Pekka 1989: Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka 1993: Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais–suomalais–saamelainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji OS, Kárášjohka/Karasjok.
- Sammallahti, Pekka–Mosnikoff, Jouni 1991: Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nn'keârjj. Gierjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka–Morottaja, Matti 1993: Säämi–suomâ sänikirje. Inarin–saamelais–suomalainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.

- Schlachter, Wolfgang 1958: Wörterbuch des Waldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie. Suomalais–Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Sipőcz Katalin 2001: A jelentés rekonstruálásáról. Szemantikai struktúrák vizsgálata az etimológiai kutatásokban. In Budapesti Uráli Műhely II. Szófejtő Műhely. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 138–144.
- Sipőcz Katalin 2003: Téri tájékozódás és grammatikalizáció. In A Budapesti Uráli Műhely IV. konferencia előadása. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 234–247.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja (szerk. Y. H. Toivonen). *Lexica Societatis Fenno–Ugricae XII*. Suomalais–ugrilainen Seura, Helsinki 1955–1981.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3. (szerk. Erkki Itkonen–Ulla Maija Kulonen). *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus*, Helsinki 1992, 1995, 2000.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III (szerk. Benkő Loránd). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967, 1970, 1976.
- Tóth Anikó Nikolett 2009: A lapp égtájnevek kialakulásának kérdéséhez. In *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 121–132.
- UEW = Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–III. (szerk. Rédei Károly). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986–1988, 1991.

Geographical Orientation and Cardinal Terminology in the Sami Language

This paper discusses the emergence of words for cardinal points as special types of directional expressions in the Sami language. The research is directed chiefly towards polysemic Sami names for the points of the compass. In relation to this phenomenon, the paper's main interest is in the question how it is possible to have more words for a certain cardinal point, and that a word can designate more than one point of the compass in the same language. After surveying the theoretical background, the process of the cardinal points' emergence is reviewed, and this is followed by a methodical examination of the words in question in Sami. The conclusion of the paper is that the Sami people's migrant way of living influenced the emergence of directional expressions and thereby the emergence of words for the cardinal points to all probability. This fact can be enlightening in research aiming at the emergence of the cardinal points, and it can help one understand the system of cardinal points in the Sami language.

ANIKÓ NIKOLETT TÓTH